

TÜRKİYE DİYANET VAKFI YAYINLARI / 201

Doğu'da ve Batı'da **İNSAN HAKLARI** (Kutlu Doğum Haftası : 1993-94)

ANKARA 1996

DİN VE VİCDAN HÜRRİYETİNİN SİYASAL SİSTEM AÇISINDAN ANLAMI VE UYGULAMASI

Doç. Dr. Davut DURSUN

İnsanlık tarihi, bir bakıma, hürriyet mücadeleleri tarihidir. İnsanlar hem birey hem de toplum olarak inandıkları değerler ve ilkeler doğrultusunda yaşamak için her türlü fedakârlığı göze almış ve bu uğurda çetin mücadeleler vermişlerdir. Bu mücadele ve kavgalar sonunda teşekkül etmiş olan sosyal ve siyasal yapılar belli bir denge noktasına ulaşmış ve her bakımdan tarih mirasının etkisi altında kalmıştır.

Toplumun bütünü ilgilendiren kararlar alan, herkesi bağlayan kurallar koyan, alınan bu kararları ve konulmuş kuralları son aşamada fiziki güç de kullanılarak uygulamaya aktaran en yüksek seviyedeki siyasal iktidarın kurumsal düzeyde somutlaşmış şekli olan devletin vatandaşlar üzerindeki iktidarı ve bireylerin bu iktidar karşısındaki konumları her siyasal sistemde önemli farklılıklar göstermektedir. Bir takım hak ve yetkilerin kullanılması, yukarıda sözü edilen mücadeleler sonunda belli sözleşmelere bağlanmış ve nihai bir şekil verilmiştir. Devletin mutlak iktidarının sınırlandırılması siyasal gelişmenin en önemli sorunu olmuştur. Tarihsel gelişim devletin iktidarının giderek geriletilmesi ve bir sınır çizilmesi şeklinde karşımıza çıkarken en geniş anlamda bir toplum sözleşmesi olan anayasaların birinci derecede önemli rol oynadıkları anlaşılmaktadır. Çağdaş anayasaların çoğunda devletin faaliyetine kapalı bir bölge olarak bireylerin *Temel Hak ve Hürriyetleri* açık bir şekilde düzenlenmiştir. Özellikle düşünce ve din hürriyeti iktidarın müdahalelerine kapalı olması için büyük mücadeleler verilmiş ve bir siyasal sistemin demokratikliği bu konudaki tutum ile ölçülür hale gelmiştir. Ayrıca diğer temel hukuk metinlerinde de bu hak ve hürriyetlerle ilgili düzenlemeler yapılmıştır.

Anayasalarda ve diğer temel hukuk metinlerinde yer verilmiş ve düzenlenmiş olan *Temel Hak ve Hürriyetler* konusunda, her ne kadar evrensel bir anlayış gelişmişse de yine de yerel ve ulusal özelliklerin önemli bir etki gücüne sahip oldukları gözlenmektedir. Zaten sosyal ve siyasal yapılar da yerel ve ulusal değerlerden, tarih mirasından ve kültürden bağımsız düşünülemezler.

Türk siyasal sisteminin genelde *Temel Hak ve Hürriyetlere*, özelde ise burada tartışacağımız *Din ve Vicdan Hürriyetine* bakışı ve bunun anayasalardaki düzenlemesi ile uygulamadaki durumu, çağdaş diğer ülkelerden farklı özellikler sunmaktadır. Bu çalışmada Türk siyasal sisteminin din ve vicdan hürriyetini nasıl anladığını ve uygulamada ne tür bir görüntü verdiğini tartışmaya çalışacağız.

Din Ve Vicdan Hürriyetinin Kapsamı

Din ve vicdan hürriyeti birbirini tamamlayan en az dört faaliyet alanını kapsamaktadır:

1. **İman etme:** Din ve vicdan hürriyetinin temeli kişinin kendi iradesiyle istediği kutsala iman etmesi, istediği dini benimsemesi veya benimsememesidir. İtikat, inanç, iman vb. kelimelerin kullanıldığı bu eylem serbestçe inanmayı, inancını açıklamaya zorlanmamayı ve inancından dolayı kınanmamayı gerektirmektedir. Esasında iman etme, bir kutsala inanma insanın iç dünyasıyla ilgili bir eylem olup bunun yasaklanması fazla bir anlam ifade etmemektedir. 1982 Anayasası "Herkes, vicdan, dinî inanç ve kanaat hürriyetine sahiptir. (...) Kimse, ... dinî inanç ve kanaatlerini açıklamaya zorlanamaz; dinî inanç ve kanaatlerinden dolayı kınanamaz ve suçlanamaz" (madde: 24) demektedir.

Birleşmiş Milletler Evrensel İnsan Hakları beyannamesi (1948) ve Avrupa İnsan Hakları ve Ana Hürriyetlerini Koruma Dair Sözleşme (1950) de benzer hükümler taşımaktadır.

2. **Dinin esaslarına göre amel etme (Serbest dinî ibadeti ifa hürriyeti):** Her din kendi mensuplarına bir takım görevler, ibadetler ve ayinler yapma ödevi yükler. Bir dine inanan kişi mabuduna karşı ibadet, dua ve münacaatta bulunur. Bu eylemler bir bakıma kişinin inancına göre bazı davranışlarda bulunmasını ifade etmekte ve bunların yapılıp yapılmaması siyasal iktidarın müdahalesine konu olabilmektedir. İbadet, dinî ayin ve törenlerin serbest olması ve devletin faaliyet alanının dışında kalması din hürriyetinin en önemli bölümünü teşkil etmektedir. Dinî ibadeti ifa hürriyeti şeklinde de anlaşılabilen bu hakkın insanın içindeki iman ve vicdanın kararlarını özel ve kamu hayatında rahatsız edilmeksizin icra edebilmesini gerekli kılmaktadır. Kişiler ister evde isterse kamusal hayatta dinî ibadetleri rahatlıkla ifa edebilmelidirler. Anayasa m. 24/2 "...ibadet, dinî ayin ve törenler serbesttir" diyerek din hürriyetinin bu alanına açıklık getirmiştir.

3. **Dinini öğrenme, öğretme, yayma ve yayın yapma:** Din hürriyeti- nin ayrılmaz bir bölümünü oluşturan öğrenme, öğretme ve yayma hakkı, siya- sal sistemle en çok problem olan bir hak olarak ortaya çıkmaktadır. Kişinin inandığı dinini öğrenmesi en tabii hak olarak kabul edilmelidir. Şayet dinini öğ- renmek imkânı bulunamıyorsa din hürriyetinden söz edilemez. Öğrenmenin yanında kişinin kendi inandığını başkasına öğretmesi ve bunu yayabilmesi de teminat altına alınmış olmalıdır. İslâm dininde doğruyu emretmek, yanlış olan- lardan sakındırmak mü'minlere yüklenmiş bir ödevdir. Hangi din olursa olsun öğrenmek, öğretmek ve yaymakla devamı sağlanmış olur. Şayet öğrenmek, öğretmek ve yaymak imkânı bulunmazsa dinlerin devamı da mümkün olmaz.

Anayasa m. 24/4 bu hususu şöyle düzenlemiş bulunmaktadır: "Din ve ahlâk eğitim ve öğretimi devletin gözetim ve denetimi altında yapılır. Din kültü- rü ve ahlâk öğretimi ilk ve ortaöğretim kurumlarında okutulan zorunlu dersler arasında yer alır. Bunun dışındaki din eğitim ve öğretimi, ancak kişilerin kendi isteğine, küçüklerin ve kanun temsilcilerinin talebine bağlıdır."

4. **Örgütlenme hakkı:** Örgütlenme sadece din hürriyeti çerçevesinde dü- şünülecek bir hak olmamakla beraber burada aynı dine inanan, benzer dinî inanışları paylaşan insanların bir araya gelmeleri, dinî amaçlarla çeşitli örgütler kurabilmeleri ve dinî amaçlarla çeşitli toplumsal faaliyetlerde bulunabilmeleri hakkının tanınmış olmasını ifade etmektedir.

İman etme hakkı, serbest ibadet hakkı, dinini öğrenme ve öğretme hakkı ile örgütlenme hakkı olmak üzere dört temel hakkı içine alan Din ve Vicdan Hür- riyeti'nin de sınırsız olması düşünülemez. Bu sebeple Din ve Vicdan Hürriyeti'nin belli ölçüler dahilinde sınırlandırılması gerekmiştir. Öncelikle bu hürriyeti dinin kendi kuralları ve ölçüleri sınırlandırabilmektedir. İkinci önemli sınır ise kamu düzenine aykırılıktır. Anayasa m. 13/1'de "Temel hak ve hürriyetler, devletin ülkesi ve milletiyle bölünmez bütünlüğünün, millî egemenliğin, cumhu- riyetin, millî güvenliğin, kamu düzeninin, genel asayişin, kamu yararının, genel ahlâkın ve genel sağlığın korunması amacı ile ve ayrıca anayasanın ilgili mad- delerinde öngörülen özel sebeplerle, ... kanunla sınırlanabilir" denmektedir.

Siyasal Sistemin Niteliği Ve Din Hürriyeti

Siyasal sistemlerin genelde Temel Hak ve Hürriyetlere, özelde ise Din ve Vicdan Hürriyetine bakışını belirleyen en önemli unsur, sistemin yapısı ve ikti- darın kullanılma biçimidir. Totaliter, monarşik ve otoriter rejimlerin temel özel- liği iktidarı kullanan kişi, kurum veya oligarşik grubun yönetilenlere hesap ver-

mek zorunda kalmadan kendi ideolojileri ve istekleri doğrultusunda toplumu yönetmeleridir. Böyle bir sistemde devletin sınırlandırılması son derece zor ve devlet müdahalesinin dışında kalan alanlar azdır. Bu sebeple otoriter yapılı ve genelde resmi ideolojili sistemlerde Din ve Vicdan Hürriyeti'nin teminat altına alınmış olması imkanı yoktur. Anayasalarda bu hak ve hürriyetler düzenlenmiş olsa bile bunun fazla bir anlamı olmamaktadır.

Temel Hak ve Hürriyetlere özen gösteren siyasal sistemler genel olarak anayasaya bağlı çoğulcu rejimlerdir. Yukarıda belirtildiği gibi bir toplum sözleşmesi olan anayasa, iktidarın kullanılmasını düzenlemekte ve vatandaşların temel hak ve hürriyetlerini tasrih etmektedir. Öyleki devletin müdahalesine açık olan alanlarla kapalı olan ve dokunulmaz alanlar belirtilmiş ve bu durum toplumca benimsenmiş olduğundan sistemin hürriyetlere saygı göstermesi ve koruması garanti altına alınmıştır. Anayasaya bağlı rejimler nihai noktada birer hukuk devletleridir ve devletin ne yapıp yapmayacağı önceden bilinmektedir. Tüm toplum üzerinde en yüksek iktidarı ifade eden siyasal iktidarın kullanılması ve el değiştirmesinin belirlenmiş olması temel hak ve hürriyetler için en önemli güvenceyi oluşturmaktadır. Siyasal iktidarı ele geçirmek amacıyla örgütlenmiş birden çok partinin bulunması ve belli aralıklarla düzenlenen genel seçimlerle iktidara gelecek olanların belirlenmesi, bu rejimlerde toplumu öne çıkarmakta ve iktidarın vatandaşların menfaat ve refahı için var olduğuna inanılmaktadır. Vatandaşların hak ve hürriyetlerine en çok özen gösteren ve onu koruyan kadro iktidara gelirken, hürriyetleri sınırlama yoluna giden ve devlet iktidarını güçlendirmek isteyenler seçmenlerce tasvip görmemektedirler.

Sistem açısından bakıldığında anayasaya bağlı, liberal ve çok partili rejimlerin sadece din ve vicdan hürriyetine değil genel olarak tüm hak ve hürriyetlere daha olumlu baktıkları buna karşılık otoriter yapılı monarşi ve totaliter rejimlerin ise hak ve hürriyetlerin kullanılmasında ciddi sınırlamalar getirdikleri, vatan- daşa özgür bir alan bırakılması konusunda ideolojik ölçüler getirdikleri ve genel olarak topluma belli bir şekil kazandırmanın uğraşısı içinde oldukları söylenebilir.

Türk Siyasal Sisteminin Din Politikası

Türk siyasal sisteminin Din ve Vicdan Hürriyetine bakışında, tarih içinde geçirilen dönüşümlere bağlı olarak önemli değişikliklere uğrandığı, ama buna karşılık her şeye rağmen değişmez bazı otoriter ve baskıcı özelliklerin her dönemde korunduğu gözlenmektedir. İktidarın kullanılmasında Türkiye'de zaman içinde değişebilen ve değişmeyen bazı unsurlar bulunmaktadır.

A. Osmanlı Örneği

Örfî ve dinî geleneklere göre örgütlenmiş olan Osmanlı Devleti 19. yüzyılda içine girdiği gerileme ve çürümenin üstesinden gelmek için bir dizi yenilik sürecine girmiştir. Yeniçeri Ocağı'nın kaldırılması, Tanzimat Fermanı'nın ilanı, İslahat Fermanı'nın yayınlanması, Meşrutiyet yönetiminin kurulması ve Kanun-i Esasi'nin yürürlüğe girmesi, bir dizi Batı kanununun tercüme yoluyla sisteme kazandırılması, yeni mekteplerin ve kurumların açılması vb. gelişmeler gerileyen Osmanlı Devleti'ne nefes aldirmaya yönelik faaliyetler olmuştur. Bu dönemde iktidarın kullanılmasıyla ilgili olarak yeni açılan mekteplerde yetişmiş ve bir kısmı Batıda kalmış, Batılı düşüncelerin tesirinde kalmış olan bürokratlarla medrese kökenli ulema sınıfları arasında ciddi bir mücadele gözlenmektedir. Kapıkulunun yerini alan Batının tesirindeki "efendi" ve "paşa"ların başı çektiği asker/sivil bürokrasi ile ulema kökenlilerin oluşturduğu dinî bürokrasi arasında paylaşılmış olan Devlet iktidarı, zayıflayan ulemaya karşılık asker/sivil bürokrasinin güçlenmesiyle yeni bir yapı kazanmıştır.

Kısa bir dönem uygulamada kalan 1876 tarihli Kanun-i Esasi'nin 9, 10 ve 11. maddeleri şahıs hürriyetleri ve dolayısıyla din hürriyetini düzenlemiştir. Madde 9'a göre "Osmanlıların kaffesi hürriyet-i şahsiyelerine malik ve aharın hukuk-u hürriyetine tecavüz etmemekle mükelleftir."

Madde 10 ise "Hürriyet-i şahsiyye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile mücazet olunamaz." derken Madde 11 "... asayiş-i halkı ve adab-ı umumiyeyi ihlal etmemek şartıyla memalik-i Osmaniye'de maruf olan bilcümle edyanın serbest-i icrası ve cemaat-ı muhtelifeye verilmiş olan imtiyazat-ı mezhebiyyenin kema-kan cereyanı devletin taht-ı himayesinde" demektedir.

Yeni asker/sivil bürokrasisinin özellikle 1908'den itibaren iktidar dizginlerini ele geçirmesi ve dinî bürokrasiyi sistemin dışına çıkarma gayretleri patlak veren Birinci Dünya Savaşı ve ardından gelen işgaller nedeniyle Din ve Vicdan Hürriyeti'nin kullanılmasını fazla olumsuz etkilememiştir. 1909 yılında Kanun-i Esasi'nin 10. maddesi şu şekilde değiştirilmiştir: "Hürriyet-i şahsiye her türlü taarruzdan masundur. Hiç kimse şer' ve kanunun tayin ettiği sebep ve suretten maada bir bahane ile tevkif ve mücazat olunamaz." Bu yeni durum, hiç kuşku yok ki vatandaşların lehine düzenleme getirmiş ve devlet iktidarını daha da sınırlandırmıştır.

Düşmana karşı verilen Kurtuluş Savaşı ve cumhuriyetin ilanına kadar olan gelişmelerde iktidarın ve temel hak ve hürriyetlerin kullanımı fazla bir tartışma konusu olmamış, gelenekler doğrultusunda kurumlaşma sürdürülmüştür.

B. Cumhuriyetin İlanı, Rejimin Tesisi ve Tek Parti Yönetimi

Kurtuluş Savaşı yıllarında Ankara'daki Büyük Millet Meclisi tarafından çıkarılan 1921 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu* ne temel hak ve hürriyetler ne de din ve vicdan hürriyeti ile ilgili herhangi bir düzenleme içerir. Cumhuriyetin ilanından sonra yeni devlette uygulanacak temel kuralları ayrıntılı şekilde düzenleyen 1924 tarihli *Teşkilat-ı Esasiye Kanunu*'nun 75. maddesi "Hiçbir kimse mensup olduğu din, mezhep, tarikat ve felsefi içtihadından dolayı muahaze edilemez. Asayiş, adab-ı muaşeret-i umumiye ve kavanine mugayir olmak üzere her türlü ayinler serbesttir." hükmünü getirmiştir. 5 Şubat 1937 tarihinde yapılan değişiklikte maddede geçen "tarikat" sözü çıkarılmıştır. Yine aynı anayasanın 70. maddesi temel hak ve hürriyetleri düzenlerken "...vicdan, düşünme, söz, yayım.." hakları ve hürriyetlerinin Türklerin tabii haklarından olduğunu belirtmiştir.

Yukarıda görüldüğü gibi anayasalarda Din ve Vicdan Hürriyeti ile ilgili asgari düzenlemeler bulunduğu ve devlet bu hürriyeti tanımak ve korumak mecburiyetinde olduğu halde Türkiye'deki uygulama anayasaların belirlemesinden çok siyasal rejimin yapısının ve ideolojisinin tesirinde kalmıştır. Cumhuriyet yönetiminin kendisine biçtiği modernleşmeci misyon ve "Batı medeniyetine ulaştırma" görevi siyasal iktidarın toplumdan önce ve onun üstünde devleti görmesi ve her türlü düzenlemede önceliğin devlete verilmesi gibi bir sonuç ortaya koymuştur. Düşmana karşı birlikte mücadele veren toplumsal kesimler arasındaki iktidar yarışının, ulemanın ve geleneksel yapıyı savunan kesimlerin aleyhine neticelenmesi ve Batıcı milliyetçi yenilikçilerin iktidarı ele geçirmeleri din politikasına ve temel hürriyetlere de damgasını vurmuştur. Cumhuriyetin ilanını izleyen devrim niteliğindeki radikal düzenlemeler esas itibarıyla gelenekten yana dindarları ve dinin devlet ve toplum katındaki nüfuzunu ortadan kaldırmaya yönelik olmuştur.

1928 yılına kadar Anayasa'da "Türkiye Cumhuriyeti'nin dinî din-i İslâm'dır" (Madde 2) ve Büyük Millet Meclisi'nin görevlerinden birinin "ahkâm-ı şer'iyenin tenfizi" (madde 26) olarak gösterilmiş ve laiklik ve ilkesi ancak 1937 yılında Anayasaya girebilmişse de Tek Parti yönetimi döneminde iktidarların laiklik adına izlemiş oldukları politikalar bütünüyle hem Temel Hak ve Hürriyetlerin hem de Din ve Vicdan Hürriyetinin aleyhine olmuş ve tam bir zulüm halini almıştır. Türkiye toplumunun büyük çoğunluğunun müslüman olması sebebiyle siyasal sistemin izleyeceği din politikaları öncelikle müslüman kitleyi ilgilendirmiştir. Ayrıca gayrimüslimlerin Lozan antlaşmasında bir azınlık olarak kabul edilmeleriyle de bu gruplar uluslararası teminatlarla kavuşturulmuş-

lardır. Bu sebeple siyasal sistemin bunlar karşısındaki tutumu daha ölçülü olmak zorunda kalmış, fakat müslüman kitle ise sistemin keyfilikleriyle karşı karşıya gelmiştir.

Nisan 1925'te yenilenen seçimler sonunda teşekkül eden İkinci Büyük Millet Meclisi'nin Cumhuriyet Halk Fırkası tekelinde gerçekleştirmiş olduğu bütün radikal düzenlemeler, genelde din ve vicdan hürriyetine yönelmiş ciddi müdahaleler şeklinde ortaya çıkmıştır. Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılarak yerine idaredeki fonksiyonlara tamamen farklı bir Diyanet İşleri Reisliği'nin kurulması, Türkiye'nin siyasal geleneğinde bir kamu işi olarak kabul edilmiş olan din hizmetlerinin organizasyonu ve yürütülmesinde ciddi sorunlar meydana getirirken Evkaf'ın ayrılması dinî amaçlarla gerçekleştirilmiş olan kurumlara iktidarın müdahalesi olarak işlemiştir.

Halifelîğin kaldırılması sadece Türkiye'deki müslümanların din alanındaki hamisi olan bir kurumu değil, tüm dünya müslümanlarının hamisi olan bir dinî-siyasî kurumu ortadan kaldırmış ve bu sebeple müslümanların örgütlenme hakkına en ciddi müdahale olmuştur.

Şer'îye mahkemelerin kaldırılması, benzer şekilde müslümanların inandıkları gibi yaşama ve kendi hukuklarını seçme hakkına ağır bir darbe getirmiştir.

Diğer taraftan *şapka giyilmesinin zorunlu hale getirilmesi* ve bu konuda muhalefet gösterenlerin ağır cezalara çarptırılması sadece kişilerin inandıkları gibi yaşama hakkına müdahale etmemiş aynı zamanda en tabii hak olan istendiği gibi giyinme hakkına da darbe vurmuştur.

Tekke, Zaviye ve Türbelerin kapatılmasıyla ilgili düzenlemeler yine aynı şekilde müslümanların örgütlenme hakkına müdahale etmiş ve tamamen dinî nitelikli olan bu kurumları ortadan kaldırmıştır.

Medeni Kanunun yürürlüğe girmesi ve Mecelle'nin yürürlükten kaldırılması, aynı şekilde müslümanların inandıkları gibi yaşama, aile hayatlarını inançlarına göre düzenleme haklarını ortadan kaldırmıştır. Müslümanlar inanmadıkları şekilde yaşamak, giyinmek ve aile hayatlarını düzenlemek zorunda bırakılmışlardır.

Tevhid-i Tedrisat Kanunu ile dinî eğitim ve öğretim veren tüm medreselerin Maarif Vekaletine devredilmesi ve ardından da kapatılması, açıktır ki müslümanların dinlerini öğrenme ve öğretme hakkına en ağır bir müdahale olmuştur. Maarif Vekaleti derhal ülkedeki tüm medreseleri ve İmam-Hatip Okullarını kapatırken ilk ve orta öğretim kurumlarının programlarında bulunan *Din Bilgi-*

si dersleri de 1930 yılına kadar kademeli olarak kaldırılmıştır. Yüksek din öğretimi kurumu olan Darülfünun İlahiyat Fakültesi de 1933 yılında kapatılmıştır.

Tek parti yönetimi döneminde özellikle müslümanların din ve vicdan hürriyeti hakkından istifade ettirildikleri söylenemez. Yukarıda belirtilmiş olan bazı radikal düzenlemeler ve “inkılaplar” esas itibarıyla din ve vicdan hürriyetine çok ağır müdahaleler olmuştur. Dinî hayatın ve bu meyandaki gelişmelerin tamamen siyasal kontrol ve denetim altında tutulduğu bu dönemde dini yayın yapma imkanı da ortadan kaldırılmış ve vatandaşların dinî yayın yapmaları engellenmiştir. Diyanet işleri Başkanı Ahmed Hamdi Akseki'nin hazırlamış olduğu Hz. Muhammed'in hayatı ile ilgili bir kitabın 1943 yılında yayımlanmasının hemen ardından “... memleket dahilinde dinî neşriyat yapılarak dini bir atmosfer meydana getirilmesine ve gençlik için dinî bir zihniyet fideliği vücudunda getirilmesine” taraftar olunmadığı gerekçesiyle kitap İçişleri Bakanlığı tarafından toplattırılmıştır. Bu basit örnek olay siyasal sistemin tek parti yönetimi yıllarında müslümanların dini öğrenme ve öğretmelerine nasıl baktığını bütün açıklığıyla ortaya koymaktadır.

Tek parti yönetimi sırasında dine ve din hürriyetine yapılan bu ağır müdahalelerin temel gerekçesi *laiklik* olarak gösterilmiştir. Türkiye’de laikliğin uygulanması ve işleyişi ayrı bir tartışma konusu olmakla birlikte temel sorunun laiklik konusunun algılanmasından kaynaklandığı ve bunun müslümanları siyasal bir taraf ve muhalefet grubu haline gelmelerine engel olmaya yönelik bir baskı politikası şeklinde işlediği söylenebilir. Türkiye’deki uygulamasına bakıldığında laiklikten çok bir *laisizmin* varlığı dikkat çekmektedir. Temel amacın “dini, kişilerin iç dünyalarından taşmayan bir inançlar bütünü durumuna getirmek, onu toplum işlerinden ve toplumsal bir inançlar bütünü durumuna getirmek, onu toplum işlerinden ve toplumsal görevinden sıyrıp vicdanlara itmek” olarak ortaya çıktığı Türk laikliği hiçbir zaman Batıdaki gibi din ve vicdan hürriyetini teminat altına alan bir politika olmamış sadece her bakımdan dine müdahale ve yönlendirmeye yönelik olmuştur.

C. Milli bir İslâmiyet mi?

Cumhuriyet yönetiminin temel ideolojisinin toplumu modernleştirici bir milliyetçilik olduğu biliniyor. Başından beri izlenen din politikasına bakıldığında din-devlet ilişkilerinin ve din hürriyetinin bundan yeteri kadar etkilenmiş olduğu gözlenmektedir. Osmanlı Devleti'nin son döneminde gelişme gösteren ve iktidar gruplarına egemen olan Türk milliyetçiliği akımı, müslüman vatandaşların

evrensel din değerleriyle çatışmış ve bu sebeple dine ilişkin hürriyet talepleri siyasal talep ve muhalefet şeklinde algılandığından büyük baskı ve sınırlamalara maruz kalmıştır. Yukarıda çok genel olarak değinme fırsatı bulduğumuz radikal düzenlemeler ve laiklik uygulamasının amacı dinin devletin vesayet ve kontrolü altına alınması, kişilerin vicdanlarına itilmesi ve daha da önemlisi *millileştirilmesine* yönelik olmuştur.

İktidar kadroların kendisinden etkilenmiş oldukları Ziya Gökalp *Dini Türkçülüğü* "din kitaplarının ve hutbelerle vaizlerin Türkçe olması demektir" diye açıklarken yine aynı kişi 1915'lerde yayımlanan VATAN şiirinde şunları söylüyordu:

*Bir ülke ki camiinde Türkçe ezan okunur.
Köylü anlar manasını namazdaki duanın...
Bir ülke ki mektebinde Türkçe Kur'an okunur.
Küçük büyük herkes bilir buyruğunu Hüda'nın.
Ey Türk oğlu, işte senin orasıdır vatanın!*

Geniş ölçüde millî ihtiyaçların hizmetine giren ve Türkleştirilmiş bir İslâmiyet arzusu içinde olan Gökalp'in düşünceleri Cumhuriyet yönetiminin temel politikası olmuş ve din hürriyetine yapacağı müdahaleler düşünülmezsizin İslâmiyetin millileştirilmesi yönünde önemli merhale alınmıştır. Medeniyet ve milliyetçilik kavramlarına dayanmış olan cumhuriyet ideolojisi *medeniyet* projesiyle Batının üstünlüğünü kabul ederken *milliyetçilikle* de İslâmiyet öncesi Türklüğün kültür değerlerinin benimsenmesi ve ihya edilmesini amaç edinmişti. Dinde milliyetçilik İslâmiyetin reforme edilmesi şeklinde gelişmiştir. Bu çerçevedeki ilk teşebbüs Şer'îye ve Evkaf Vekaleti'nin kaldırılması ve yerine *Diyanet İşleri Reisliği*'nin kurulmasını sağlayan kanunla ortaya çıkmıştır. Söz konusu kanun dini sadece "itikad ve ibadet" işleriyle sınırlamış diğer kamusal işler din alanından çıkarılmıştır. Aslında bu dinin yeniden yasa yoluyla tanımlanması ve bir bakıma İslâmiyetin Hıristiyanlaştırılması idi. Oysaki sadece "itikad ve ibadet"tan ibaret olmayan İslâmiyetin ne olduğunun tanımı bir siyasal konu olmayıp dinî bir konudur ve buna ancak ona inananlar karar verebilirlerdi.

Diğer taraftan dinin devlet otoritesiyle millileştirilmesine yönelik en ciddi reform projesi ibadetlerin dili konusunda olmuştur. İlahiyat Fakültesi'nde Prof. Dr. M. Fuat Köprülü başkanlığındaki bir grup tarafından hazırlanan dinde reform programı cami ve mabetlere sıraların ve elbiseliklerin konulması; ayakba-bırlarla camilere girilmesinin sağlanması; ibadet dilinin Türkçe olması; ayinlerde, dualarda, hutbelerde Türkçe'nin kullanılması; ibadetlerin ruhani bir şekilde

yapılması; bunun için teganniye müsait müezzinler ve imamların yetiştirilmesi; mabetlerde müzik araçlarının bulundurulması; hutbelerde ilmi ve iktisadi düşünceler değil sadece dini düşüncelerin ele alınması gibi öneriler getiriyordu. Basına sızmış olan bu programın halktan sert tepki görmesi üzerine uygulama imkânı bulamamıştır. Fakat burada önemli olan böyle bir teşebbüsün siyasal sistemden gelmiş olması ve sistemin dine bakışının ne olduğunun ortaya konulmuş bulunmasıdır.

Diğer taraftan Cumhuriyet Halk Fırkası yönetimi, tamamen bir dini kurum olan ve bu sebeple de inananları ilgilendirmesi gereken, *ezan, kamet ve hutbe* gibi ibadetlerin dilini bir kültür meselesi olarak almış ve bunları Türkçeleştirmiştir. Gökalp'in yukarıya aldığımız şiirinde belirttiği gibi iktidar bunların Türkçeleştirilmesi için siyasal düzenlemelere gitmiştir. Önce hutbelerin Türkçe okunması sağlanmış, 1932 yılında da Türkçe ezan ve kamet zorunluluğu getirilmiştir. Türk Ceza Kanunu'nun 526. maddesine ilave edilen bir fıkra ile de ezanı Arapça aslı ile okuyanlara hapis ve para cezası getirilmiştir.

Ezan ve kametin yanında duaların Türkçe okunması ve Kur'ân'ın Türkçeleştirilmesi gibi teşebbüslere gidildiyse de başarılı olunamamıştır.

Tek parti yönetimindeki bütün bu uygulamalar topluca değerlendirildiğinde siyasal sistemin hiç bir zaman vatandaşların din ve vicdan hürriyetine saygı göstermediği, sistemin totaliter niteliğinden kaynaklanan devamlı her alanda müdahalelerin olduğu, sadece müdahale ile kalınmayıp İslamiyetin reformasyonu tabii tutulduğu ve bir *Millî İslamiyet* oluşturmak için çalışıldığı söylenebilir. Bu dönemde Din ve Vicdan Hürriyetinin sağlanması şöyle dursun devlet eliyle toplumun ve idarenin dinin etkisinden arındırılması ve dinin kişilerin vicdanlarına itilerek kişisel bir mesele haline getirilmesi temel politika olarak izlenmiştir. Siyasal sistemin laiklik ilkesine rağmen din konusunda kendini açık bir taraf olarak görmesi ve ona belli bir form kazandırmaya çalışması, elbetteki din ve vicdan hürriyetini olumsuz etkileyen önemli bir özellik olmuştur.

D. Çok Partili Dönem ve Hürriyetlerin öne Çıkması

İkinci Dünya Savaşı'ndan sonra yurt içinde ve dışında ortaya çıkan konjonktürel şartların da tesiri ile çok partili hayata geçilmesi Türkiye'nin siyasal gelişmesinde son derece önemli bir dönüm noktası olmuştur. Kamuoyunun iktidara yönelttiği din hürriyeti çerçevesinde değerlendirilebilecek bir takım talepler karşısında bunalan yönetimdeki Cumhuriyet Halk Partisi, 2 Aralık 1947 tarihinde Ankara'da toplanan VII. genel kongresinde şimdiye kadar izlenen din ve laiklik politikasını gözden geçirmek mecburiyetinde kalmış ve devlet kontrolünde bile

olsa bazı hakların verilmesi yönünde kararlar alınmıştır. Bu kongre, kontrollü şekilde din derslerinin ilkokulların 4. ve 5. sınıflarının programına yeniden konulmasına, Ankara Üniversitesi bünyesinde bir ilahiyat fakültesinin açılmasına, dinî müesseselerin ve din adamların durumların iyileştirilmesine ve din görevlisi yetiştirilmek üzere imam-hatip kursları açılmasına karar vermiştir. alınan kararlar hükümete tavsiye edilmiş ve hükümet de bu doğrultuda yeni düzenlemeler yapmıştır. Hükümet 1949-1950 öğretim yılında bazı şehirlerde imam-hatip kursları ve Ankara'da da ilahiyat fakültesini faaliyete geçirmiştir. Yine bu çerçevede 1950 seçimlerinden hemen önce 5634 sayılı yasa kabul edilerek (23 mart 1950) Diyanet İşleri Başkanlığı'nın yeniden güçlü şekilde örgütlenmesini de gerçekleştirmiştir. Bu gelişmeler halkın dinini öğrenme ve ibadet etme hakkı açısından olumlu gelişmeler olarak değerlendirilmelidir. Burada altının çizilmesi gerekli olan şey, siyasal sistemin değişmesi ile birlikte ancak din politikasında da bir yumuşamanın ortaya çıkmış olduğu hususudur.

Mayıs 1950 genel seçimleri sonunda Demokrat Parti'nin Büyük Millet Meclisi'nde büyük bir ekseriyet kazanması ve siyasal iktidarı ele alması hem din ve vicdan hürriyeti hem de temel hak ve hürriyetler açısından son derece müsbet neticeler doğurmuştur. Demokratik bir seçim sonunda ve halkın serbest oyu ile iktidara gelen yeni yönetim, din hürriyeti konusundaki halkın yoğun taleplerine cevap vermek için önce ezanın aslına uygun okunması imkanını sağladı. Türk Ceza Kanununun 526. maddesindeki ilgili yasaklama fıkrasının kaldırılması halkın büyük coşkusu ve sevinci ile karşılanmıştır. Bazı çevreler bunu Atatürkçülüğe ve laikliğe aykırı bulmuşlardır. Bunu takiben radyoda din programlarının yapılması ve yayınlanmasına imkan verilirdi. Önceki iktidar tarafından açılmış olan imam-hatip kursları imam-hatip okullarına dönüştürülerek Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde kurumlaştırıldı. Bu okullardan mezun olacak öğrencilerin yüksek öğrenim görebilmeleri için Yüksek İslâm Enstitüleri açıldı. Diğer yandan hacca gidecek vatandaşlara döviz tahsis edildi. Diyanet İşleri Başkanlığı bünyesi içerisinde dinî yayınlar yapabilmek için bir döner sermaye birimi kuruldu.

Siyasal iktidar tarafından alınmış olan bütün bu kararların ve düzenlemelerin Din ve Vicdan Hürriyeti açısından müslümanların lehine sonuçlar verdiği açıkça gözükmemektedir. 1950 öncesinin toplumu dinden soğutma ve uzaklaştırmaya yönelik militan laisizmi kendini devlet kontrolünde ve vesayetinde bir din hürriyetine bırakmıştır. İnanma, inancını belli ölçüler içerisinde yaşama, dinini öğrenme, dinî yayın yapma alanlarında önemli serbestlikler getirilmiştir. Bütün bu olumlu gelişmelere rağmen laik devlet yapısının kurulması yönünde bir çaba yoktur ve devlete bağlı bir din sistemi uygulanmaktadır.

1960 ihtilalinden sonra yürürlüğe giren 1961 Anayasası genelde temel hak ve hürriyetler konusunda geniş açılımlar getirirken Din ve Vicdan Hürriyeti konusunda geleneksel yapıyı korumakla yetinmiş ve dinin devlet kontrolünde olmasını laikliğe rağmen korumuştur. 1960 sonrasında din öğrenimi veren yeni imam-hatip okulların açılması, Kur'an kursların yaygınlık kazanması ve dini yayınların yoğunlukla sürdürülmesi müslümanların lehine gelişmeler olmuştur. Bununla birlikte Türk Ceza Kanunu'nun 163. maddesinin 1990'lara kadar yürürlükte kalması, hemen hemen her türlü dinî düşüncüyü laikliğe ters yorumuyla ciddi takibata maruz kalmıştır.

1882 Anayasası da geleneksel yapıyı aynen sürdürmüştü, öncesinden farklı olarak din eğitimi konusunda din bilgisi ve ahlâk dersini ilk ve ortaöğretimde zorunlu dersler arasına almıştır. Bu düzenleme yoğun tartışmalara sebep olmakla birlikte müslümanların kendi dinlerini öğrenmeleri açısından olumlu bir gelişme olarak değerlendirilmelidir. 163. maddenin kaldırılması da dini öğretme ve düşünce hürriyeti açısından son derece önemli ve olumlu olmuştur.

E. Bir Örnek Olay

Türk siyasal sisteminin Din ve Vicdan Hürriyetini anlaması ve tutumunu ortaya koyması bakımından en çarpıcı örnek 1980'li yıllardan bu yana kamuoyunun gündemini işgal eden *türban* (başörtüsü) olayıdır. Toplumlarda giyinme biçimi sosyal ve dinî yapılarla belirlenmekte ve zaman içinde önemli değişimlere uğramaktadır. Müslümanlık sosyal hayatın diğer alanlarında olduğu gibi giyinme konusunda da temel ölçüler getirmiş ve inananların bu ölçülere uymalarını zorunlu kılmıştır. Müslüman kadının inançlarının gereği olarak örtünmek istemesi ve böylece eğitim kurumlarına devam etmeye yeltenmesiciddi bir siyasal sorun yaratmıştır. Siyasal sistem müslüman kadının örtünme isteği karşısında bu davranışa saygı göstermesi ve bunu engellemeye yeltenenleri din hürriyetini sağlamak için tecziye etmesi beklenirken tam tersine siyasal sistem öncelikle bu örtünmeye karşı çıkmış ve dinî bir ibadet ve davranış olan örtünmeyi siyasal bir gösteri olarak algılamak istemiştir. Devlet kişinin dinî inancının gereği olarak yerine getirdiğini söylediği bir davranışı kendisi başka şekilde yorumlamak istemiştir. Bir davranışın dinî olup olmadığına devlet değil o davranışı gösteren kişinin karar vermesi ve iktidarın da bunu garanti altına alması gerekirdi. Bu olay siyasal sistemimizin dini tanımlama, neyin dinî bir davranış olduğuna karar verme ve ona uygun ceza verme alışkanlığını açık seçik bir şekilde ortaya koymaktadır. Türkiye'de din ve vicdan hürriyeti, ancak siyasal iktidarın anladığı, tanımladığı ve takdir ettiği bir alan içinde belli bir serbestiyet kazanmıştır.

Sonuç olarak kısaca şunu söylemek mümkündür: Türkiye’de Din ve Vicdan Hürriyeti hemen hemen bütün anayasalarda az çok yer almış olmakla beraber siyasal rejimin ve devlet yapısının niteliklerinden kaynaklanan sınırlama ve müdahalelere maruz kalmıştır. Tek parti yönetimi döneminde uygulanan dinin toplumsal hayattaki tüm etkilerini ortadan kaldırma ve kişilerin vicdanlarına itmeye yönelik militan laiklik uygulaması Din ve Vicdan Hürriyetine son derece büyük zarar vermiş, inananlara zulme kadar varan müdahalelere sebep olmuştur. Siyasal sistemin tek parti yönetiminden çok partili yapıya geçmesi ile birlikte hem diğer temel hürriyetlerde hem de din hürriyetinde toplumun lehine düzenleme ve uygulamalar yaşanmıştır. Devlet yapısının otoriter ve totaliter yapıdan demokratik yapıya doğru çevrilmesiyle birlikte hürriyetler de yavaş yavaş topluma yayılmış ve vatandaşlar nefes alabilme imkanı bulmuşlardır. Bütün bunlara rağmen Türk siyasal sisteminde Batılı anlamda bir din ve vicdan hürriyetinden söz edilemez. Türkiye’de uygulanan devlet vesayetinde ve kontrolündeki din politikası, bu alandaki hürriyetlerin ancak devletin tayin ettiği dar bir alan içerisinde kalmasını zorunlu kılmaktadır. Bu konuda tartışılması ve yeniden sorgulanması gereken Türkiye’deki laiklik uygulaması ve müslüman toplumlarda “laik devlet”in mümkün olup olmadığı hususudur.

KAYNAKÇA

- A. Altındal, *Laiklik*, İstanbul 1986.
R. Aron, *Demokrasi ve Totalitarizm*, (trc. V. Atay), İstanbul 1976.
F. R. Atay, *Çankaya*, İstanbul 1969.
J.P. Cot. J. P. Mounier, *Pour une Sociologie Politique*, Paris 1974.
E. Çam, *Siyaset Bilimine Giriş*, İstanbul 1977.
D. Dursun, *Din Bürokrasisi*, İstanbul 1992.
D. Dursun “Laikliğin Türkiye’deki İşleyişi” *Bilgi ve Hikmet*, Sayı: 2, İstanbul, Bahar 1993.
M. Duverger, *Siyaset Sosyolojisi*, (trc. Ş. Tekeli), İstanbul 1975.
Z. Gökalp, *Türkçülüğün Esasları*, İstanbul 1975.
Gereğçeli Anayasa, M.G.K. Değişiklik Gereğçeleri ile Birlikte, Ankara, 1984.
W. Hamel, *Din ve Vicdan Hürriyeti*, (trc. S. Armağan), İstanbul 1981.
E. Kalaycıoğlu-A. Y. Sanbay (Editörler), *Türk Siyasal Hayatının Gelişimi*, İstanbul 1986.
S. Kili, *Türk Anayasaları*, İstanbul 1982.
R. Küçük-M. Öcal (Hazırlayanlar), *Türk Milli Eğitiminde Din Kültürü ve Ahlak Dersleri*, İstanbul 1983.
F.en-Nebhan, *İslâm Anayasa ve İdare Hukukunun Genel Esasları* (terc. S. Armağan), İstanbul 1980.
M. Sosyal, *100 Soruda Anayasanın Anlamı*, İstanbul, 1976.
K.C. Weare, *Modern Anayasalar*, (trc. M. Turhan) Ankara 1984.
H. Yazıcıoğlu, *Bir Din Politikası: Laiklik*, İstanbul 1993.